

УДК 130.2

Мельник Е. А.

РИТУАЛ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ СТЕРЕОТИПІВ КУЛЬТУРНИХ ФОРМ СПІЛКУВАННЯ ТА ПОВЕДІНКИ

У статті розглянуто місце ритуалу в комунікативній культурі. Особливу увагу присвячено порівняльному аналізу поняття «ритуал» з такими поняттями, як «спілкування», «комунікація», «діалог».

Ключові слова: комунікативна культура, ритуал, спілкування, комунікація, діалог, поведінка.

В статье рассматривается место ритуала в коммуникативной культуре. Особое внимание уделено сравнительному анализу понятия «ритуал» с такими понятиями, как «общение», «коммуникация», «диалог».

Ключевые слова: коммуникативная культура, ритуал, общение, коммуникация, диалог, поведение.

In the article the place of ritual is examined in the communicative culture. The special attention is spared the comparative analysis of concept «ritual» with such concepts as an «intercourse», «communication», «dialogue».

The keywords: communicative culture, ritual, intercourse, communication, dialogue, conduct.

Вивчення ритуалу в системі культури соціальної поведінки є досить актуальним у науковому осмисленні цього феномену. Слід зауважити, що в динаміці культури важливою особливістю ритуалу є не тільки раніше досліджені його функції, такі як утилітарно-прагматична, соціальна, психологічна, але і його інформаційно-комунікативна спрямованість – здатність синтезувати вербальну й невербальну сторони комунікації, здійснення можливості розвитку особистості, власної культури, діалогу культур.

Нові умови життєдіяльності суспільства вимагають змін у динаміці вдосконалення людських стосунків, розвитку культури спілкування, що сприяє утворенню нових форм комунікації.

Спілкування – це умова й універсальний спосіб існування людини та суспільства, у процесі якого відбувається обмін досвідом, матеріальними й духовними цінностями, вибудовуються загальні норми, принципи, ідеали, погляди в різних сферах життєдіяльності. Протягом свого існування людство виробило різні способи спілкування, які, відбиваючи об'єктивні потреби колективного способу життя людей, ставали все більш різноманітними в міру розвитку самого суспільства. Будучи традиційними цінностями, вони становлять духовний фундамент життя, історії та культури людського суспільства.

Цей процес пов'язаний зі створенням нових ритуалів, що також, як і багато століть назад, фіксують та оформляють ціннісний потенціал через систему стійких повторюваних колективних дій ритуального характеру.

На сучасному етапі дослідження феномену «ритуал» відбувається лише часткове виявлення його значущих і визначальних сторін. Багато дослідників звертають увагу лише на символічну природу ритуалу, його прагматично-утилітарну сторону, а також психологічну – зняття агресії та гармонізацію людських відносин. Але при цьому недостатньо досліджено той факт, що ритуал у розвитку культури набуває інформаційного значення, не тільки зберігає, але й транслює інформацію.

В архаїчному дописемному суспільстві ритуал виконував особливо важливу, можна сказати, одну з найбільш значущих функцій: він виступав способом закріплення норм і правил поведінки. За його допомогою здійснювалося спілкування в архаїчних співтовариствах, засвоєння його аксіологічних детермінант.

Із появою писемності виникає текст, що в традиційній культурі починає витісняти ритуал, стаючи «охоронцем найбільш важливих знань і змістів, які мають сакральний статус» [7, с. 381]. Письмова культура робить можливою міжлюдську комунікацію, що певною мірою протистоїть стихії живої розмовної мови з її діалектами та семантичними розходженнями. У її рамках поступово формується національна культура, яка включає в себе символи, вірування, цінності, норми та взірці поведінки, які характеризують людське співтовариство в тій або іншій країні.

Під впливом теорії інформації та лінгвістики сьогодні ритуал варто розглядати як комунікативний акт. У результаті цього теорія протиставлення раціонального й ірраціонального в ритуалі одержує продовження. Англійський антрополог у галузі дослідження ритуалу Е. Ліч наполягає на тому, що ритуальна дія виконує експресивну сигніфікативну функцію [5, с. 67].

Оскільки в соціумі між людьми є відносини, а саме вони пов'язані з ритуалом як комунікативним актом, для дослідження буде доречно уточнити поняття «спілкування» та «комунікація».

Термін «спілкування», який досить широко відображений у гуманітарному знанні, у філософії є складним явищем соціальної дійсності. Ураховуючи поліфункціональність й антропологічний зміст поняття, його розуміють як системно-структурний процес, що відображає взаємодії людей, а також процес обміну інформацією, емоціями, потребами, настановами та їхнім взаємним впливом. Під спілкуванням також варто розуміти й духовно-практичну діяльність, у якій фіксуються стосунки між суб'єктами, а також спосіб реалізації соціальних відносин.

Суттєво вплинув на розвиток наукового трактування цього поняття так званий символічний інтеракціонізм – напрям, що існує в соціології. Особливістю цього напрямку є те, що, досліджуючи процес взаємодії індивідів, учені основну увагу концентрують на діях і вчинках індивіда, а не на його внутрішньому світі. Відповідно до цього підходу, система комунікацій у міжособистісних стосунках опосередковується системою знаків, інтеракціями. Як продукт комунікаційних зв'язків поведінка містить у собі безліч взаємних поступок і пристосувань людей відносно один одного. Досягнення поставленого пов'язане з інтеграцією поступок, які підтримують життєздатність взаємозв'язків із суб'єктами, що лежать в основі соціальної комунікативності. Ці символічні утворення виражені в стереотипних діях, ритуалізованій поведінці, еталонах і стандартах, виникають на базі норм і вимог будь-

якого значення, у тому числі адміністративно-правового, морального, естетичного й т. ін.

Набір інтеракцій, який проявляється в ритуалізованій поведінці, допомагає індивідові соціалізуватися й адаптуватися. Саме завдяки відтворенню ритуалів, у яких приховані цінності, погляди, настанови, пріоритети, культурні взірці дають можливість регулювати й адаптувати поведінку індивідів. Їхнє дотримання забезпечує стійкі міжособистісні стосунки, за допомогою яких знімається напруження та занепокоєння.

Говорячи про комунікативне призначення ритуалу, необхідно відзначити його роль у системі соціального контролю. Механізм соціального контролю виступає організатором або творцем статусних ролей, які й обмежують і спрямовують поведінку людей залежно від мети й завдань соціальної впорядкованості. Яким би не було спілкування за своїми характеристиками (спонтанне, мимовільне або усвідомлено кероване й організоване), воно перебуває в системі регуляторів, якими можуть бути ритуали як стійкі колективні дії, обряди, звичаї (Е. Дюркгейм) або переконання, віра (М. Вебер).

Так, наприклад, у роботах українського автора Л. А. Ситниченко [6] проаналізовано дослідження цього поняття Ю. Хабермасом, К. Ясперсом, М. Бубером, а також західною філософією комунікації. Розглядаючи це поняття, автор виділяє як відправну точку вивчення предметно-практичну діяльність, відзначаючи, що «спілкування – похідна від практичного процесу розвитку людини, її життєдіяльності як процесу, який становить унікальний спосіб суспільного буття людини, діалектичну єдність її взаємодії не тільки з предметним світом, але й з іншими людьми». Аналізуючи фактори людського спілкування, вона виділяє два основних: предметно-практичні умови, у яких можливе спілкування, й культурно-історичні передумови, на тлі яких воно відбувається, так званий ідеально-смысловитий особистісний план.

Російський філософ М. С. Каган відзначає, що спілкування варто розглядати як «комунікативний вид діяльності», у якому відбита та закріплена «практична активність суб'єкта» [3]. Він також звертає увагу на те, що спілкування складається між суб'єктами на «вищому моральному рівні», а те, що передує йому, – це «динамічний спектр форм переходу від управління людиною до спілкування» [3, с. 200].

Колективні ритуальні дії, набуваючи масового характеру, дають індивідові нові, не властиві йому раніше риси спілкування, завдяки яким він стає більше розкутим. Відбувається деперсоналізація відповідальності, що переноситься на іншого, ділиться на всіх. Оскільки в цьому процесі на першому плані завжди колективне, загальне, відбувається відмова від особистісного, і всі дії учасників відзначаються високим ступенем наслідування, що носить характер несвідомого. У цій ситуації ритуальне спілкування має високий емоційний заряд, що має абсолютний характер.

Сенсорний голод, фізичний стрес, відчуження людини від людини, недолік емоційного спілкування, блокування емоцій, спричинене технократичною ідеологією, приводять до того, що емоції, які є енергетичним фундаментом людини, шукають

обхідний спосіб вивільнення, що, як правило, веде не до гармонізації, а до розбалансування відносин індивіда з самим собою та оточенням. Це виражається в агресивності, ворожості стосовно навколишніх, може привести до психологічних розладів, до психозів. Нерідко нереалізована енергія спрямовує удар на внутрішньоорганічні автоматично регульовані процеси, що призводить до порушення їхнього функціонування та спричиняє різні патології в організмі людини.

У ритуалі, індивідуальній та колективній психотерапії використовується вплив на людину різноманітних форм, найчастіше комплексно. Відповідно й зміни в людині відбуваються на різних рівнях взаємодії «Я» – «Інший». Тому індивідуальна та групова психотерапії протистоять патологічним тенденціям, прагнуть перебороти нерозуміння, неузгодженість, десинхронізацію людини із самою собою, з навколишніми, підвищують рівень комунікабельності, розвивають здатність до спілкування. Інакше кажучи, здійснення «лікувальної» ритуальної діяльності допомагає сформувати здатність людини до самореалізації можливостей, які в ній закладено.

Будучи знаковим за своєю природою, ритуал виконує функцію мови, яка має єдність вербальної та невербальної сторони. Саме ритуал стає, так би мовити, посередником у спілкуванні, що може не відбутися, якщо знакове кодування не стає універсальним, зрозумілим для всіх. У ритуалі відбувається обмін сигналами, знаками, які дають можливість учасникам спілкування розуміти один одного.

Важливою особливістю ритуалу є його здатність здійснювати ідентифікацію в дихотомії «свій» – «чужий», завдяки якій з'ясовується культурно-етнічна приналежність індивіда. До проблеми «свого» та «чужого» звертається французький представник діалогічного напрямку у філософії й культурології Еммануель Левінас. Семантичне поле його досліджень відбиває саме відносини «свій» – «чужий». Ставлення до «чужого» виражається через чужорідність – індивід «я» ставиться до нього, як до чогось, що відрізняється від «мене». Якщо «чужий» входить у сферу нашого досвіду, він втрачає свою особливість – «чужість» – і перестає демонструвати свою оригінальність [4, с. 8]. Завдяки ставленню до «чужого» можна осмислити унікальність культури, оскільки свідомість – це досвід відмінності. «Чужий» («інший») визначає систему координат цієї відмінності, формує значеннєвий простір, що дозволяє існувати рефлексії – самоосмислення людини, її власного існування, її культури. Нівелювання значущості ритуалу веде до руйнування культурних детермінант, які, у свою чергу, приводять до знищення «іншого». Діалог з «іншим» є життєво необхідним, оскільки визнання, наближення до «іншого» дає можливість розвитку власної особистості, власної культури. Російський культуролог В. Біблер відзначає: «Культура тільки тоді культура, коли вона персоналізована як особистість, коли спілкування культур актуалізується в спілкуванні особистостей» [2, с. 8]. Саме «свій» – «чужий» – «інший» і обумовлюють складність таких понять, як «персоналізація», «спілкування», «діалог культури».

Із запровадженням високих технологій не тільки у сферу виробництва, а й розподілу виготовленого продукту, а також у сферу послуг спілкування спілкування втрачає свої відмінні ознаки, ідучи на периферію соціальної взаємодії.

У зв'язку з актуалізацією аксіологічних домінант спілкування, першорядною бачиться проблема збереження та культивування персоніфікованого спілкування, в основі якого лежить міжособистісний контакт у взаємодії. Досліджуючи вплив на стан відносин у суспільстві, Т. Імамачі, доктор філософії, професор університету Сейсзі (Токіо), відзначає, що в століття автоматів починають панувати акудативні відносини на перешкоду відносинам дативним, які викликаються чиймось обдаруванням. У техногенному суспільстві кожен може одержати бажане без вербального спілкування. Тому проблема збереження живого спілкування на сьогодні має гостру актуальність, адже нові покоління можуть згодом не мати можливості його здійснювати з точки зору етикетних форм.

Спірним також є питання співвідношення понять «спілкування» і «комунікація». Багато науковців розглядає ці поняття як синонімічні. У свою чергу, М. С. Каган розмежовує ці поняття так: у спілкуванні головними виступають матеріальна, практична, духовна, інформаційна та практично-духовна сторони. Ці сторони існують у зв'язках між людьми, у той час як комунікація своєю метою має тільки односпрямований процес передання інформації, що зменшується в ході її руху від відправника до одержувача [3, с. 143]. При цьому обмін може здійснюватися не тільки між людьми, але й між людиною й технічним засобом зберігання та передання інформації. У спілкуванні ж відбувається процес циркуляції інформації між партнерами, у результаті чого вона збільшується у своєму обсязі та збагачується. У спілкуванні немає відправника й одержувача повідомлень – є співрозмовники, співучасники спільної справи [3, с. 146]. Таким чином, під комунікацією варто розуміти будь-який обмін інформацією між динамічними системами або підсистемами цих систем, які здатні отримувати інформацію, зберігати її та перетворювати [3, с. 142]. Комунікація взагалі не обмежується зв'язком людини з людиною, вона є інформаційним зв'язком суб'єкта з тим або іншим об'єктом – машиною, твариною.

Ще однією принципово відмінною рисою спілкування є його діалогічність, у той час як передання повідомлень завжди монологічна. Так, М. М. Бахтін, говорячи про «діалог», даючи характеристику культурним і художнім явищам, має на увазі не тільки словесну форму спілкування. Він говорить, що діалог припускає унікальність кожного партнера, принципову рівність партнерів один одному, розходження та оригінальність їхніх точок зору тощо. Тому діалог може бути формою зв'язку тільки суб'єктів, виражаючи всі ті риси, які відрізняють суб'єкта від об'єкта [1]. Діалогічність спілкування допускає духовний зв'язок між суб'єктами, що може переходити у вищу форму спілкування – дружбу, яка передбачає відвертість. Усі ці моменти сприяють досягненню спільності дійових суб'єктів їхніми вільними сукупними зусиллями при збереженні неповторної індивідуальності кожного [3, с. 163].

Ритуал у комунікативному просторі допомагає посилити наявні в суспільстві диспозиції, роблячи неявне явним. Його можна розглядати як інтенсифікацію наявних комунікативних інтенцій, переклад їх у більш технологічну форму, під якою ми розуміємо досягнення прогнозованого результату на відміну від випадкового процесу.

Таким чином, можна сказати, що ритуал, будучи комунікатором, виступає посередником у діалозі між суб'єктами. З його допомогою відбувається синтез вербальної та невербальної сторони комунікації. Він також діалогізує відносини між його учасниками, вирішуючи тим самим проблему збереження та культивування персоніфікованого спілкування, в основі якого лежить міжособистісний контакт у взаємодії. Ритуал також позначає модель соціального феномену спілкування. У дихотомії «свій» – «чужий» за допомогою ритуалу відбувається ідентифікація за культурно-етнічними принципами. Зі здійсненням ритуалізованої поведінки задовольняється потреба людини в спілкуванні.

Здійснюючи взаємодію, комунікацію, взаєморозуміння, ритуал є основою функціонування людей етнокультурної спільноти.

Література:

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : Худ. лит-ра, 1975. – 504 с.
2. Библер В. С. О сути диалогизма. Диалог и коммуникация – философские проблемы / В. С. Библер // Вопросы философии. – 1989. – № 7. – С. 6–18.
3. Каган М. С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1988. – 319 с.
4. Левінас Е. Етика і безконечність / Емануель Левінас. – К. : Port-Royal, 2001. – 140 с.
5. Лич Э. Культура и коммуникация: логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии / Эдмунд Лич. – М. : Изд. фирма «Восточная лит-ра» РАН, 2001. – 144 с.
6. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії / Л. А. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
7. Хоруженко К. М. Культурология. Энциклопедический словарь / К. М. Хоруженко. – Ростов н/Д. : Феникс, 1997. – 640 с.